

STUURMANS GRILLIG KOMPAS

Dick Pels

Het kapitalisme is de uitbuiting van de mens door de mens; het socialisme is precies het omgekeerde daarvan.

nieuw Russisch spreekwoord

De lezer van Stuurmans kritiek moet verbaasd konstaten dat een aanzienlijke kennis van zaken gepaard kan gaan met een i vele gedaanten rondfladderende verwarring. Binnen het korte bestek van een antikritiek kunnen de verdiensten van het stuhelaas slechts summier worden vermeld, omdat het bestrijden de verwarring prioriteit geniet. Stuurman haalt trouwens zov van stal dat ik me in mijn reactie moet beperken tot enkele hoofdzaken.

Een van de vastgeroeste ideeën die Stuurman parten spelen is dat er een noodzakelijke verbinding bestaat tussen de gedachten van bepaalde critici van het Stalinisme, en dat men, wanneer men bepaalde waardevolle gedachten van hen onderschrijft, ook een verplicht voorstander moet zijn van hun waandenkbeelden. Op dezelfde wijze kan men blijkbaar de anti-kritiek van mens als Mandel niet op de korrel nemen zonder de indruk te wekken dat men al hun ideeën beschouwt als pure nonsens. Het is daarentegen de functie van alle goede kritiek (de goede dialektische kritiek niet uitgezonderd) om zowel in de argumenten van voor als tegenstanders het goede te scheiden van het kwade, waarbij best eens kan blijken dat een partijkeuze steeds moeilijker wordt, omdat men een smal paadje moet bewandelen in het midden van een verstarde tegenstelling. Stuurmans bespiegelingen zijn vervuld van stereotypen waarin ik mijzelf echt niet kan herkennen: mij bekruipt herhaaldelijk het gevoel dat hij een verre neef en naamgenoot van me heeft ontdekt die opinies koestert waarvan ik me moet distancieren.

Een van de onopgehelderde termen die Stuurman rondstrooit is het vaak bevingerde adjektief 'idealistisch'. Een van de kenmerken van de 'idealistische kritiek' is volgens Stuurman dat de cruciale vraag naar de mogelijkheid van 'alternatieven' inzake de Oktoberrevolutie niet wordt gesteld, allereerst met 1917 zelf, ten tweede m.b.t. het verdere verloop c.q. de de

neratie van de revolutie. De tegenhanger van een 'idealistische kritiek' is dan blijkbaar een kritiek die a) de fundamentele noodzakelijkheid van de revolutie aantoonst en b) aantoonst dat er binnen het kader van het verdere verloop van de Oktoberrevolutie wel degelijk plaats was voor 'alternatieve, realiseerbare ontwikkelingen'. De 'realistische kritiek' laat de revolutie dus noodzakelijk beginnen en zich minder noodzakelijk verder ontwikkelen. De 'realistische kritiek' vertoont m.i. weinig systeem, hetgeen misschien de veronderstelling rechtvaardigt dat 'idealisme' in dit geval al datgene omvat wat niet ~~des~~ Stuurmans is, uit te drukken in de frivole formule $i \neq S$, waarin i = idealisme en S = Stuurman.

Het bovenstaande geeft aanleiding twee vragen te stellen, waarvan de een zich beweegt op kentheoretisch nivo, en de ander thuishoort op het terrein van de historische interpretatie:

1. wat is de kentheoretische fundering van het noodzakelijkheidsbegrip?
2. zo er gesproken kan worden van historische noodzakelijkheid, wat is dan de precieze konstellatie van antecedentsvoorwaarden in het proces van de Oktoberrevolutie, welke factoren oefenen de grootste 'zwaartekracht' uit en welke zijn slechts zijdelingse determinanten?

1. Hoe noodzakelijk is de noodzakelijkheid?

Voor de ingang van elke sociale wetenschap staat een waarschuwbord met het volgende opschrift: wees voorzichtig met het koppelwerkwoord 'zijn' en dubbel voorzichtig met het adjektief 'noodzakelijk'. Stuurman heeft dat bord niet gezien, en het resultaat is grote verwarring. De discussie over de relatie tussen waardeoordelen en existentieoordelen verkeert bij hem blijkbaar in het stadium waarin de aarde nog woest en ledig is en de geest nog lang niet boven de wateren zweeft.

Inzet van de discussie zijn enerzijds het 'historisch proces' en anderzijds de 'kritiek'. Stuurman besteedt een aantal bladzijden, verfraaid door aansprekende citaten, aan het 'gebrek van een uitsluitend morele kritiek op het Stalinisme' waarvan hij Korzec en mij volkomen ten onrechte beschuldigt. De morele kritiek vertrekt volgens Stuurman vanuit 'universele, algemeen geldende moraalvoorschriften' (124) en loopt tenslotte uit op de 'abstrakte verwerping van de gehele geschiedenis als een onmenselijk, blind proces' (119). De 'liberale kritiek' (120) laat de kloof tussen zedelijkheid en geschiedenis, tussen waarde en feit bestaan, en komt wat betreft het Stalinisme dan ook in het beste geval niet verder dan het aangeven van de historische noodzakelijkheid van de revolutionaire degeneratie, gekoppeld aan een afwijzende normatieve houding, die uitwendig is aan het historisch proces. De burgerlijke kritiek hul-

digst een 'stalinistische kijk op de geschiedenis van het stalinisme' en kan uiteindelijk 'slechts de historische noodzakelijkheid van een minteken voorzien' (121). Men kan het slechts met Stuurman eens zijn wanneer hij deze mechanische koppeling van waardeoordelen en oordelen over feiten afwijst, en verzet aantekent tegen het rijk van absolute waarden, dat de voedingsbodem is voor een 'zuiver morele kritiek'. Stuurman heeft in zijn kritiek blijkbaar geheel andere lieden op het oog dan degenen die hij feitelijk bekritiseert, want het is zowel verre van mij om uit te gaan van bepaalde normatieve universalia (waarover straks meer) als het verre van mij is om het waarde vrijheidspostulaat in zijn traditionele vorm te verdedigen. Bovendien is het volstrekt duister hoe een verantwoorde, en wel Marxistische, kritiek er voor Stuurman uitziet, behalve dat hij zegt dat een dergelijke kritiek 'ook moet aangeven hoe het beter en anders kan'.

(120) Wanneer dit niet meer betekent dat de kritiek moet uitgaan van de historische feitelijkheid, dan is het eigenlijke probleem van de fundering van die kritiek nog op geen enkele wijze aangeraakt. Op pag. 119 roemt Stuurman Engels' naar historicisme riekende opmerking dat de invloering van de slavernij kan worden gezien als een vooruitgang -onder de toenmalige omstandigheden. Het lijkt me dat noch Engels noch Stuurman de bedoeling hebben om de 'hoge zedelijke toorn' over het instituut 'slavernij' door zo'n opmerking voor ongegrond te verklaren. Stuurman benadrukt in overeenstemming hiermee dat de relatieve noodzakelijkheid van het Stalinisme de kritiek op het Stalinisme nog niet overbodig maakt. Hoe juist die opmerking op zichzelf ook is, ik vraag me toch af waarin de 'realistische kritiek' principieel verschilt van de 'idealistische', afgezien van een -al dan niet reëel- verschil in interpretatie van het historisch proces. Te denken geeft ook Stuurmans hartverwarmende melding dat het, 'juist de kategorische imperatief van het historisch materialisme is' om blinde noodzakelijkheden te breken en aan bewuste menselijke sturing te onderwerpen. Stuurman weet natuurlijk ook wel dat het woord 'kategorische imperatief' uit een wat ander taalspel stamt dan dat van het historisch materialisme; het is daarom bevreemdend dat hij dit woord zonder verdere uitleg neerschrijft in het kader van een kritiek op het 'idealisme'. Ik ben zeer benieuwd naar de logische fundering van dit begrip. Stoten we hier op een van die verguisde 'universele, algemeen geldende moraalvoorschriften' in de zin van Kant, die Stuurman zo heftig terugwijst (met gebruikmaking van een zeer slecht kennissociologisch argument, het beruchte in-de-kaart-spelen-van-de-heersende-klassen-argument)? Of gaat het daarentegen om een (historisch, sociologisch) relatieve waarde? Hoe is die relatieve waarde gefundeerd?

Een ander kolossaal misverstand is dat Stuurman meent me

te moeten indelen bij critici als Kolakowski en Solzjenitsyn, die de bittere feiten van het Stalinisme onderwerpen aan een kritiek die vertrekt vanuit bepaalde universele morele beginselen, zoals bijv. de verwerpelijkheid van alle terreur onder alle omstandigheden. Een dergelijke houding laat het niet toe, aldus Stuurman, om onderscheid te maken tussen revolutionaire en kontra-revolutionaire terreur, en kan niet anders dan menen dat het geweld van de onderdrukten met dezelfde maatstaven gemeten moet worden als het geweld van de onderdrukkers, dat men voor een anti-imperialistische bevrijdingsoorlog dezelfde normen moet toepassen als voor een imperialistische interventie-oorlog. (123) Het moet een geruststelling voor Stuurman zijn te vernemen dat ik mij in deze niet met de 'idealisten' zou willen identificeren. Het lijkt mij niet overdreven te stellen dat de menselijke emancipatie, waarvan de Russische Revolutie een momentopname is, over vele lijken is gegaan. Een abstrakte veroordeling van deze feitelijkheid zou inderdaad neerkomen op een abstrakte afschaffing van de geschiedenis. Daarom lijken mij, evenals Stuurman, slechts die waardeoordelen zinvol die duidelijker historisch geïnformeerd zijn. Men ontkomt er in dat geval niet aan met twee, of misschien met vele maten te meten. Dit betekent dat het 'geweld van de onderdrukten' in een ander daglicht komt te staan dan het 'geweld van de onderdrukkers'. Maar ook Stuurman zal onder de oppervlakkige konsensus die we hebben bereikt, een probleemverschuiving hebben waargenomen: de vraag is nu, wie zijn de onderdrukten en wie de onderdrukkers? De opstandelingen van Kronstadt bijvoorbeeld, waren dat nu onderdrukten of onderdrukkers? Zou men bijv. niet de grootst mogelijke moeite hebben om Stalin voor te stellen als een onderdrukte? Op p. 124 vraagt hij zich af of de Stalinistische terreur niet in hoofdzaak een kontra-revolutionaire terreur was, en belooft dit in par. 5 nader uit te werken, hetgeen slechts uiterst vluchtig gebeurt. Dat is nu niet de meest serieuze manier om het zelfgeschapen kategoriale relativisme te illustreren. Laten we echter terugkeren tot de principiële discussie, die in dit korte bestek slechts summier kan worden gevoerd. Zowel de rationele rekonstruktie van het verleden als de rationele konstruktie van de toekomst kunnen niet anders dan in het teken staan van de waarden van het heden. Doordat die waarden bij de analyse van historische feiten een selektieve werking hebben, is het 'werkelijke' historische proces net zo onbereikbaar voor de historische analyse als de 'werkelijke' geleding van het maatschappelijk leven onbereikbaar is voor de sociologie. De kausale volgorde van bepaalde historische feitenreeksen wordt slechts zichtbaar binnen een waardenhorizon. Dit wil niet zeggen dat historische kennis onmogelijk is, maar dat alle historische kennis lijdt aan een subjektieve klausule, die alle wezensbepaling in objektieve zin verbiedt. Individuele historische

feiten staan altijd in het teken van een theorie die deze feiten verbóndt, of het nu gaat om een alledaagse Rood-Wit-Blauw of Novem-theorie of om een wetenschappelijke theorie die meer aandacht heeft voor dieptestructuren. Niet alleen de alledaagse theorieën, maar ook de dieptestructuur-theorieën kunnen uiteindelijk slechts bestaan bij de gratie van een goed gefundeerde intersubjectiviteit, niet als reproducties van het 'wezen' van het historisch of maatschappelijk proces. Daarom is de interne en externe dialoog die de historicus voert over het bestaan van bepaalde 'feiten' en over hun groepering en hergroepering niet alleen het proces van ontdekking van bepaalde kausale verbanden, maar tevens het proces van ontdekking van de waarden die in zijn oorspronkelijke, intuïtieve werkhypothese lagen besloten. De schepping van een theorie is daarom in hoge mate de zelfontdekking van de theoretikus.

Nu heeft het gebruik van het woord 'noodzakelijkheid' de nare konsekwentie dat de theoretikus als demiurg van zijn theorie volledig onzichtbaar wordt gemaakt en slechts kan optreden als de passieve Johannes aan wie de buitenmenselijke geschiedenis zich openbaart. De religieuze metafoor is niet toevallig gekozen: een passieve kennistheorie (b.v. een weerspiegelingstheorie of een reproductietheorie) bevordert de onderwerping van de theoretikus aan zijn eigen denkbeelden, bevordert dus datgene wat Feuerbach en Marx in hun religiekritiek 'vervreemding' noemden. Wanneer men het begrip 'noodzakelijkheid' hanteert miskent men het feit dat de kausaliteit die de onderzoeker meent waar te nemen in hoge mate gebonden is aan een subjectieve overtuiging of intersubjectieve overeenstemming; en meer dan eens heeft het noodzakelijkheidsbegrip de ideologische functie om ofwel het eigen quietisme te rechtvaardigen op basis van de onwrikbaarheid van de historische teleologie, ofwel het eigen aktivisme te funderen in de historische voorzienigheid. Voor de toekomst geldt dat uitspraken over de 'noodzakelijkheid' van bepaalde processen slechts kunnen bestaan ofwel als zichzelf vernietigende ofwel als zichzelf waarmakende voorspellingen. Marx' visie op de 'historische tendens van de kapitalistische accumulatie' kon slechts bestaan bij de gratie van de verzetswaarde die in zijn theorie besloten lag; het idee van de onvermijdelijkheid van de Duitse expansie zoals een groot deel van de Nederlandse intelligentsia, dat in 1940 aanhing kon slechts bestaan bij de gratie van hun onbewuste beslissing om zich gedwee bij deze expansie neer te leggen; de noodzakelijkheid van het door de Club van Rome en de Getuigen van Jehova geprofeteerde onheil wordt tegengesproken door hun eigen waarschuwende houding. In alle gevallen blijken eigentijdse waarden de levende kern te vormen van noodzakelijkheidsoordelen, en blijken juist die waarden een essentieel ingrediënt te zijn in de vernietiging of waarmaking van de voorspelling in de konstituering van wat ex post facto een noodzakelijke ontwikke-

ling kan schijnen. Wat het verleden betreft zijn noodzakelijkheidsoordelen feitelijk tautologisch: wat gebeurd is is gebeurd. Maar wat is er precies gebeurd? De vragen die Stuurman bij herhaling opwerpt: waren er alternatieven? kon het anders? (vragen die hij weinig systematisch beantwoordt) zijn eigenlijk tevergeefs gesteld. De gedachte dat het 'anders kon' is voornamelijk te danken aan the benefit of hindsight, d.w.z. de menselijke capaciteit om te leren van de geschiedenis. Dat betekent dat bij de afweging van historische factoren dit motief om te leren een grote rol speelt, ja dat het historisch onderzoek zelf geleid wordt door het motief om bepaalde historische 'noodzakelijkheden' te overstijgen.

Het droeve kenmerk van de door Stuurman gestelde vragen is dat ze de geschiedenis uitnodigen om het laatste woord te spreken in een principieel eigentijds, in geografische en historische zin beperkt debat, waarmee wederom de konstituerende rol die de eigentijdse waardendiskussie speelt t.a.v. de historische interpretatie niet wordt erkend. De waardendiskussie die achter de huidige debatten over de geschiedenis van de Russische Revolutie schuilgaat, betreft de cruciale vragen naar de relatie tussen socialisme en democratie, en de mogelijkheid/onmogelijkheid om in de huidige tijd Marxist en/of Leninist te zijn. De wortel van de meningsverschillen die tussen Stuurman en mij bestaan lijkt daarom te zijn dat hij zich zowel op Marx als op Lenin blijft beroepen, terwijl ik afstand zou willen nemen van bepaalde centrale eigenschappen van beider theorieën. Het is in overeenstemming met het bovenstaande dat ik me het socialisme voorstel als een ideaal, dat zijn criteria ontleent aan het hier-en-nu, en dat niet kan worden gefundeerd in een historische profetie. Het socialisme is in deze opvatting een waardenstelsel dat zich aan het individu voor doet als plicht, als kategorische imperatief, zonder dat deze plicht objektief geldend gemaakt kan worden voor iedereen. Dit betekent dat elk individu verantwoordelijk blijft voor de door hem beleden waarde van het socialisme en dat het op geen enkel moment mogelijk is deze verantwoordelijkheid aan een boven-individuele instantie over te dragen. Ook wanneer men gelooft in een gedetermineerd-zijn van morele en andere opvattingen door de positie die men in het gestratificeerde sociale geheel inneemt, wordt die individuele verantwoordelijkheid niet a.h.w. 'opgeslokt' door het geschiedverloop, maar blijft onverminderd van kracht; immers de interpretatie van de sociale en historische determinanten van de waarden die men belijdt staat zelf in het teken van die waarden. De morele keuze kan daarom nooit worden 'vergemakkelijkt' door kennis van de antecedentsvoorwaarden, maar wel aan de hand van historisch en sociologisch feitenmateriaal worden geëxpliciteerd. Stuurman en anderen zal deze ethische grondstelling ouderwets in de oren klinken; mij lijkt daarentegen een terugkeer naar een historisch en

sociologisch geïnformeerd 'ouderwets' idealisme aan de orde van de dag.

2. Hoe bewust is het bewustzijn?

Laten we ons bezighouden met de meer specifieke vraagstelling omtrent het verloop van de Russische Revolutie. Ik veronderstel dat Stuurmans 'kennismotief' hier identiek is aan het mijne: de vraag is in hoeverre de ontwikkeling van de Sovjetrevolutie moet worden gewaardeerd als een blind proces, dat niet door de menselijke dragers ervan bewust werd gestuurd, maar deze menselijke dragers eerder als brandstof konsumeerde.

Nu heeft Stuurman de goedheid te wijzen op een aantal 'noodzakelijkheden' die ik eveneens zou willen onderkennen. Hij verwijt me de gedachte dat 'Rusland onrijp was voor de revolutie' etc., die echter volledig voor rekening van Solzjenitsyn komt. In verband hiermee had Stuurman misschien kunnen bedenken dat ik de 'meest relevante passages' van Mandels kritiek op Solzjenitsyn niet citeer omdat ik het zeer met hem eens ben en geen lust heb om Solzjenitsyn's historisch idealisme te verdedigen. Men zou natuurlijk nog de vraag kunnen stellen: voor welke revolutie was Rusland onrijp?, maar dit kan niet wegnemen dat Rusland in ieder geval niet onrijp was voor de Oktoberrevolutie van 1917. Gegeven de historische antecedentsvoorwaarden (waaronder de aanwezigheid van een goedgeorganiseerde en vastbesloten revolutiepartij) was de omwenteling die in 1917 plaatsvond m.i. inderdaad onvermijdelijk. Hetzelfde geldt voor de terreur die werd opgeroepen door burgeroorlog en internationale interventie.

Nu vind ik het merkwaardige in Stuurman's redenering dat hij vragen als: was er een alternatief voor de Oktoberrevolutie? en: was er een alternatief voor de terreur van 1917-1922? negatief beantwoordt, terwijl tegelijkertijd in zijn ogen het verdere verloop van de revolutie ruimte liet voor 'alternatieve realiseerbare ontwikkelingen', waarvan de Stalinistische 'kontrarevolutie' de feitelijk gerealiseerde is. De combinatie van deze twee denkbeelden stelt hem in staat 1. de fundamentele juistheid van het denken en handelen van Lenin te onderstrepen, en 2. de niet-beschikbaarheid van Lenin na 1924 op te blazen tot een faktor die veel meer verklaart dan zij m.i. verklaren kan. Verder baseert Stuurman zijn analyse van de 'kontrarevolutie' op twee argumenten die in een rommelig verband worden geplaatst: de relatief autonome rol van 'Stalin en de groep rondom hem' (121) en het blijvende isolement van de Russische Revolutie.

Op grond van deze overwegingen konkludeert hij -veelal impliciet- tot de fundamentele diskontinuiteit van het revolutieproces, waarbij het eerste bedrijf geregeerd wordt door de noodzakelijkheid en het juiste inzicht van de Bolsjewistische partij in die noodzakelijkheid, en het tweede bedrijf door het slechts zwak geklausuleerde voluntarisme

van Stalin en de Stalinisten. Stuurman lijkt hierin op Roy Medvedev, wiens boek Let History Judge daarom zo ontmoedigend is omdat hij alle pogingen in het werk stelt om Lenin vrij te pleiten van de monolithisering van de Russische Revolutie, zelfs op een zodanige wijze dat de opvattingen van Lenin een onmiddellijke maat worden voor goed en kwaad, en voor schuld en onschuld. Men kan hier twee overwegingen tegenover stellen. Ten eerste is er geen onmiddellijk verband tussen de onvermijdelijkheid van de revolutie en de juistheid van de opvattingen van de dragers van het revolutieproces. De revolutie kan in hoge mate een blind verloop hebben gehad, waarin het Leninisme funktioneerde als een onmisbare ideologie. Men kan zich afvragen of de Leninistische partij in alle opzichten subjeet was van de geschiedenis; men kan zich eveneens afvragen of het Leninisme niet in sommige opzichten een van de hefbomen van een blinde ontwikkeling was in plaats van de theoretisch juiste uitdrukking van de naar een revolutie strevende noodzakelijkheid. Ten tweede gebiedt de historische eerlijkheid dat de Stalinistische degeneratie wordt gezien vanuit het oogpunt van dezelfde 'noodzakelijkheid' die de eerste fase van de revolutie aankleefde. Het feit dat de 'politieke faktor' en daarmee de handelingen van de politieke aktoren een groeiend gewicht kregen naarmate de partij het maatschappelijk leven strakker ging reguleren betekent niet dat men bij de verklaring van het politiek handelen kan afzien van ontwikkelingen in de economische en sociologische onderbouw. Net als Mandel overbenadrukt Stuurman de faktor 'kapitalistische omsingeling', die ook voor de Stalinisten altijd heeft gefungeerd als alibi voor de onverteerbaarheden van de binnenlandse politiek. Beide overwegingen leiden tot de hypothese dat er een veel grotere continuïteit tussen de beide bedrijven van de revolutie te ontdekken is dan Medvedev, Mandel of Stuurman bereid zijn toe te geven. De verwijzing naar theorie en praktijk van de revolutionaire partij haalt één van de factoren naar voren die een dergelijke continuïteitsthese zouden kunnen ondersteunen. Een van de kenmerken van de Leninistisch-Bolsjewistische partij was de zekerheid die zij bezat omtrent haar eigen zending: de revolutionaire partij wist zich de belichaming van het objektieve belang van de arbeidersklasse en bracht de historische missie van de arbeidersklasse als voorhoede van die klasse in praktijk. De arbeidersklasse op haar beurt was exponent van de maatschappelijke vooruitgang als zodanig. Het gevaar van deze theorie schuilt niet alleen in het revolutionair messianisme, maar vooral in de onmiddellijke identifikatie van de belangen van voorhoedepartij en klasse en de toenemende vaagheid waarmee 'arbeidersklasse' kon worden gedefinieerd. Aan het eind van de burgeroorlog had de door de partij in 1917 gevestigde diktatuur van de arbeidersklasse zich reeds ontwikkeld

tot een diktatuur niet alleen over de burgerlijke partijen, maar ook over partijen met een sociaaldemokratische en anarchistische signatuur. De partij trad te voorschijn uit de burgeroorlog als een machtige burokratie, die kon beschikken over het Rode Leger en de Tsjeka als politieke instrumenten, en die voor de grote stroom van nieuwkomers (het ledental steeg van 23.000 in 1917 tot 700.000 in 1922) reeds op dat moment werd gezien als arsenaal van veelbelovende karrières. De ideologie van de voorhoede was op dat historisch ogenblik reeds vastgekoppeld aan de materiële belangen van een zich in toenemende mate verzelfstandigend partij- en staatsapparaat. Toen in 1921 bleek -door de boerenopstanden en de revolte van Kronstadt- dat de belangen van de partij en die van grote delen van de bevolking ver waren uiteengeweken, zag de partij zich gesteld voor het 'Jacobijsse dilemma': 'regeren met het volk', maar opgeven van de in de revolutie verworven uitgangstellingen, of 'regeren zonder het volk maar voor het volk' met behoud van de mogelijkheid de revolutie uit te bouwen. De beslissingen van het Tiende Kongres en de actie van het Rode Leger tegen de opstandelingen van Kronstadt baanden de weg voor het tweede alternatief, waarbij de ideologie van de onmiddellijke belangenvertegenwoordiging werd vastgehouden. Het is niet overdreven te stellen dat op dat moment, waarop Lenin in goede gezondheid verkeerde, de diktatuur van het proletariaat werd afgekort tot diktatuur van de staatsburokratie. Om alle misverstand te vermijden: het zou neerkomen op 'idealisme' om hier te spreken van een 'fatale fout' en te menen dat de Bolsjewistische partij op dat moment de revolutie had moeten opgeven. De partij bleef immers geloven in de identiteit van klassenbelang en partijbelang en in de rechtvaardigheid van haar monopolie op de revolutie. Het wordt zelfs moeilijk te spreken van een 'keuze'. De afschaffing van bepaalde democratische praktijken had in de ogen van de revolutionairen zelf een tijdelijke functie. In de situatie waarin de belangen van partij en klasse steeds verder uiteenweken en het staatsapparaat in hoge mate in zichzelf een gevestigd belang zag moest de atrofie van de democratie wel een permanente karaktertrek van het politieke leven gaan vormen. Zelfs Lenin bleek ondanks vele opmerkingen over het 'afsterven van de staat' onvoldoende oog te hebben voor de verzelfstandiging van de institutie 'staatsburokratie' en de blinde macht die deze institutie over het verdere verloop van de revolutie ging uitoefenen. Wanneer Stuurman wijst op de kritische activiteit van de 'linkse oppositie', verenigd rond Trotsky, Kamenev en Zinoviev, die zelfs demonstraties organiseerde tegen

Stalin, vergeet hij de vraag te stellen: waarom was de linkse oppositie zo zwak, waarom kwam zij te laat, waarom verwierf zij geen aanhang onder de arbeiders? Een mogelijk antwoord zou zijn dat de sovjets en vakbonden al lang niet meer funktioneerden als onafhankelijke politieke organen maar als 'drijfriemen' van een meer centralistisch dan democratisch georganiseerd staatsapparaat.

Stuurman heeft gelijk wanneer hij mijn flauwe opmerking over Max Weber (1) in vele toonaarden bestraft, maar het is jammer dat hij verder nauwelijks spreekt over verschijnselen als de 'diktatuur van het proletariaat' en het 'demokratisch centralisme' 'als relatief autonome kausale factoren, geheel anders dan bv. Trotsky, die in The Revolution Betrayed uitgebreid op deze materie, en op onderliggende sociologische en economische factoren ingaat.

Last but not least: Stuurmans laatste paragraaf heb ik met belangstelling gelezen. Zijn genuanceerde toepassing van het klassebegrip op de Sovjet-Unie spreekt me zeer aan; een tweede belangrijk probleem dat hij aanraakt is het probleem van de dynamiek van de staatskapitalistische maatschappij. Hopelijk komen we elkaar in die discussie nog eens tegen.

1) Die toch niet zo flauw is: Boecharin had bv. in een in 1922 gepubliceerd artikel, 'De burgerlijke en de proletarische revolutie', gewaarschuwd tegen het zich ontwikkelende 'embryo van een nieuwe heersende klasse' en daarbij verwezen naar het 'zeer interessante boek' van Robert Michels; Max Weber had in 1917-18 de Sovjetrevolutie geanalyseerd.